

O języku *Akt Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego*

About the Language of *Acts Grodno Zemstvo Court*

Słowa kluczowe: *Akta Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego*, Wileńska Komisja Archeograficzna, polonizmy, białoruskie gwary grodzieńskie

Key words: *Acts of the Grodno Zemstvo Court*, Vilna Archaeographic Commission, borrowings from the Polish language, Belarusian dialects of the Grodno region

1. Wprowadzenie

*Akta Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego*¹, będące przedmiotem niniejszego artykułu, ukazały się w 1890 roku jako 17. tom *Akt* publikowanych przez Wileńską Komisję Archeograficzną w latach 1885–1915². Jej działalność była związana z Wileńskim Archiwum Centralnym powołanym w 1852 roku do gromadzenia dawnych dokumentów. Sprowadzono tam 17 767 ksiąg aktowych z różnych miejscowości następujących guberni: grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej i wileńskiej (EnS, 1890: 262). Inicjatorem jej powołania był generał-gubernator Włodimir Nazimow. Działalność rozpoczęła się za rządów Michaiła Murawjowa, do współpracy zaproszono inspektora Wileńskiego Okręgu Szkolnego Iwana Kornilowa. Jako wzór posłużyła działająca już wówczas Kijowska Komisja Archeograficzna. Głównym zadaniem Wileńskiej Komisji Archeograficznej było tworzenie podstaw nowej historiografii terenów, które po rozbiorach stały się częścią Imperium Rosyjskiego, otrzymując nazwę Północno-Zachodniego Kraju (Северо-Западный край), zwłaszcza zaś udowodnienie wyłączności żywiołu ruskiego i prawosławia na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym celu prowadzono kwerendy w archiwach i publikowano dokumenty historyczne pisane w języku ruskim³. Wzmoczona działalność Komisji wiązała się z klęską powstania styczniowego. W pierwszych latach swej działalności Komisja składała się z trzech osób: przewodniczącego i dwóch pracowników naukowych. Pracownicy kancelarii i kopiści byli zatrudniani przy

* e-mail: katarzyna.konczewska@ijp.pan.pl

¹ Grodzieński Sąd Ziemski, powstały za czasów Zygmunta Starego, był jednym z najstarszych sądów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego.

² Łącznie drukiem ukazało się 39 tomów *Akt* Wileńskiej Komisji Archeograficznej.

³ Według ówczesnej terminologii; we współczesnej literaturze przedmiotu jest on nazywany językiem starobiałoruskim lub zachodnioruskim.

realizacji konkretnych zadań. Pierwszym przewodniczącym Komisji był doktor prawa Paweł Kukolnik, który po publikacji 1. tomu Akt odszedł na emeryturę⁴. Asystentami w pierwszych latach byli: Iwan Nikotin, kandydat prawa, Nikita Gorbaczewski, archiwariusz Wileńskiego Archiwum Centralnego, oraz Antoni Pszczołko, duchowny wileńskiej katedry prawosławnej. W 1870 roku w miejsce Iwana Nikotina przyszedł Siemion Szołkowicz, absolwent Uniwersytetu Kijowskiego, a w miejsce Antoniego Pszczołki – Iwan Sprogis, doświadczony archiwista, który w 1879 roku dostał posadę w Wileńskim Archiwum Centralnym⁵. Najpierw staraniem Komisji zostały opublikowane akta sądów grodzkich, ziemskich i podkomorskich Brześcia, Wilna i Grodna, a także akta Trybunału Litewskiego z okresu XVI–XVII wieku. Ponieważ po 1696 roku dokumenty urzędowe były pisane w języku polskim, w publikacjach Komisji po 1869 roku przed każdym dokumentem w języku polskim zamieszczano jego streszczenie rosyjskojęzyczne⁶.

Komisja współpracowała z licznymi instytucjami naukowymi Imperium Rosyjskiego, między innymi z Imperatorskim Towarzystwem Geograficznym, Imperatorskim Towarzystwem Miłośników Nauk Ścisłych i Przyrodniczych, Antropologii i Etnografii, Komisją Archeograficzną w Sankt Petersburgu, Komisją Archeograficzną w Kijowie, Archiwum Imperatorskiego Ministerstwa Sprawiedliwości w Moskwie.

Akta wydawane przez Wileńską Komisję Archeograficzną były rozsyłane do bibliotek na terenie całego Imperium Rosyjskiego, a bezpośrednio nabyć je można było w księgarni Abla Syrkina. Publikacje Komisji były zamawiane także przez inne księgarnie, a w Petersburgu Akta można było nabyć za pośrednictwem Imperatorskiej Akademii Nauk.

2. Przedmiot i stan badań

Przedmiotem niniejszego artykułu są *Akta Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego* (dalej: *Akta*) zawarte w 17. tomie Akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej wydanych w 1890 roku. Trzy pierwsze księgi Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego z lat 1539, 1540 oraz 1541, przechowywane w Wileńskim Archiwum Centralnym pod numerami 6771, 6772 i 6773, zostały opublikowane w całości, natomiast z ksiąg z lat 1555–1565 wyekscerpowano tylko najciekawsze, zdaniem członków Komisji⁷, rozprawy. *Akta* są cennym materiałem nie tylko dlatego, że stanowią unikatowe źródło do badań w zakresie historii Wielkiego Księstwa Litewskiego, panujących w nim stosunków ekonomicznych, stanu sądownictwa lub ówczesnych obyczajów. To także najstarsze dokumenty Wileńskiego Archiwum Centralnego pisane cyrylicą. Na potrzeby publikacji, według deklaracji wydawców, unowocześniono interpunkcję, natomiast zachowano oryginalną pisownię, co daje możliwość wieloaspektowych badań językoznawczych. Należy zwrócić uwagę na to, że *Akta* wydawane przez Wileńską Komisję Archeograficzną

⁴ W kolejnych latach Komisji przewodniczyli: Piotr Bessonow, Jakub Gołowacki, Julian Kraczkowski, Flawian Dobrianski, Dymitr Dowgiałło.

⁵ W różnych okresach członkami Komisji byli także: Wenedykt Płoszczanski, Iwan Glebow, Konstanty Snitko, Arseni Turcewicz, Aleksander Wrucewicz.

⁶ Więcej o działalności Komisji zob. *Not. roczn.*, 1914.

⁷ Do Komisji, składającej się wówczas z pięciu osób, należeli: Julian Kraczkowski, przewodniczący, Iwan Sprogis, Konstantin Snitko, Flawian Dobrianski, Wenedykt Płoszczanski.

wzbudzały zainteresowanie przeważnie historyków. Zarówno w polskiej, jak i w białoruskiej literaturze przedmiotu brakuje opracowań dotyczących języka *Akt grodzieńskich*⁸. Poświęcił mu uwagę tylko Józef Trypućko⁹, wybierając wyrazy będące regionalizmami. Na podstawie tych notatek Zofia Kurzowa dokonała całościowej analizy materiału językowego zawartego w *Aktach Wileńskiej Komisji Archeograficznej* z okresu od XVI do XVIII wieku (KURZOWA, 2006: 76–324), skupiając się przede wszystkim na rozwoju cech fonetycznych i gramatycznych.

Ponieważ tytułowe zagadnienie jest niezwykle szerokie, w niniejszym artykule przedstawię tylko wstępne ustalenia dotyczące strony językowej *Akt* w celu zapowiedzi głębszych badań nad tą problematyką i wskazania ich możliwych kierunków. Szczególną uwagę poświęcę wpływom polszczyzny na słownictwo *Akt* i funkcjonowaniu w nich żywej białoruskiej gwary grodzieńskiej¹⁰.

3. Struktura

Tom 17. *Akt* składa się z kilku części. We *Wstępie* (s. XXIII–LXXIII) zostały zamieszczone podstawowe informacje o publikowanych *Aktach*. Część główna zawiera w całości: pierwszą księgę *Akt Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego* z lat 1539–1540 (s. 1–128; łącznie 312 akt), księgę drugą z lat 1540–1541 (s. 129–298; 456 akt) oraz trzecią z lat 1541–1542 (s. 299–396; 205 akt). Z akt lat późniejszych dokonano wypisów i zamieszczono (s. 397–444): z roku 1555 – 6 akt, z roku 1556 – 10 akt, z roku 1557 – 2 akta, z roku 1558 – 2 akta, z roku 1560 – 11 akt, z roku 1561 – 2 akta, z roku 1563 – 3 akta, z roku 1564 – 2 akta i z roku 1565 – 8 akt. Do publikacji dołączono indeksy imion (s. 445–505) i nazw geograficznych (s. 506–513) oraz słowniczek „przedmiotów i niektórych wyrazów przestarzałych” (s. 514–559).

4. Osobliwości językowe

Już w latach 30. XX wieku norweski slawista Christian Stang po dokonaniu szczegółowej analizy języka dokumentów Wielkiego Księstwa Litewskiego stwierdził, że poszczególne jego kancelarie: północne, z okolic Połocka, Witebska i Smoleńska, czy też kancelarie Witolda, Kazimierza Wielkiego, Aleksandra Jagiellończyka, Zygmunta Augusta – posługiwały się własną odmianą języka urzędowego (ŻURAWSKI, 1978). Jednak podstawę wszystkich tych odmian stanowiły żywe gwary białoruskie, których leksyka czy też system gramatyczny były bliskie piśmiennictwa cerkiewnoślowiańskiego. Zwracał na to uwagę jeszcze Jefim

⁸ Podczas gdy język szeroko pojmowanych dokumentów urzędowych Wielkiego Księstwa Litewskiego często był w centrum uwagi badaczy; przede wszystkim należy tu wymienić *Statuty* (LIZISOWA, 1980; 1984; 1999).

⁹ Trypućko rozpiisał pierwsze 9 tomów *Akt Wileńskiej Komisji Archeograficznej*.

¹⁰ Białoruskie gwary grodzieńskie należą do grodzieńsko-baranowickiej grupy gwar języka białoruskiego.

(Eustachy) KARSKI (1921: 9), który znał żywą gwarę białoruską z autopsji, ponieważ urodził się i wychował w miejscowości Łasza¹¹ koło miasteczka Indura, blisko Grodna.

We *Wstępie do Akt* zaakcentowano, że głównym celem ich publikacji jest udowodnienie faktu, iż „Wielkie Księstwo Litewskie nie tylko miało mocne więzi z państwem rosyjskim, lecz także w znacznej części było zasiedlone przez ruski lud, święcie zachowujący swe starodawne ustawodawstwo, tradycje, nazwy ubrań, narzędzi, naczyń, budownictwa itd.”¹² (*Akta*, s. XXIII). Jednak członkowie Komisji, podkreślając, że język przedstawionych dokumentów jest „wyłącznie ruski”, zarazem przyznawali: „[...] chociaż ze znaczną domieszką form polskich” (*Akta*, s. XXIII). Jest to bardzo znacząca uwaga, rzucająca światło na ówczesne stosunki językowe w Wielkim Księstwie Litewskim¹³, a jednocześnie pomocna w zrozumieniu sytuacji socjolingwistycznej na Grodzieńszczyźnie – nie tylko szesnastowiecznej, lecz także współczesnej.

Ścisła Grodzieńszczyzna (czyli teren dawnego powiatu grodzieńskiego istniejącego w latach 1413–1939) była dość specyficznym regionem: tu, na terenie pojaćwieskim, stykało się osadnictwo ruskie z mazurskim¹⁴, co miało swe odbicie na wszystkich płaszczyznach, również w warstwie językowej (SNIGIROVA, 2014). Według Jana Feliksa Jakubowskiego, charakteryzującego terytorium powiatu w XVI wieku, ówczesne nazwy geograficzne świadczą o „jednolitym, białoruskim charakterze ludności wiejskiej” (JAKUBOWSKI, 1935: 102). Badacz zaznaczał, że jest na tym obszarze sporo nazw miejscowości mających brzmienie litewskie; zwracał także uwagę na osady drobnej szlachty o nazwiskach rodowych zarówno litewskich, jak i ruskich, w związku z czym określał skład etniczny „głównej, środkowej części powiatu jako mieszany litewsko-białoruski, z przewagą jednak liczebną elementu białoruskiego” (JAKUBOWSKI, 1935: 102–103). Podkreślał również, że już w XVI wieku nastąpiła całkowita asymilacja obu odłamów etnicznych, czyli językiem potocznym stał się język białoruski. Północną, „zapuszczańską” część powiatu (dawniej należąca do powiatu mereckiego; do grodzieńskiego przyłączoną w 1566 roku) zamieszkiwała ludność litewska, a położone nad granicą pruską osady zasiedlone były częściowo ludnością polską, mazurską. Ważna dla prowadzonych tu rozważań jest opinia Jakubowskiego na temat „elementu polskiego”, którego „na terenie powiatu spotykamy niewiele, jakkolwiek wpływ kultury polskiej zaznaczył się już bardzo wyraźnie, [...] język polski był już wówczas językiem potocznym klasy wyższej w powiecie, jak i w całym W. Księstwie Litewskim” (JAKUBOWSKI, 1935: 103). Leszek Bednarczuk w monografii *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego* przy omówieniu polszczyzny podlasko-grodzieńskiej stosuje w odniesieniu do języka polskiego występującego na Grodzieńszczyźnie określenie „odmiana grodzieńska” (BEDNARCZUK, 2010: 75–79, 84–87), zaznaczając, że zredagowane po polsku teksty pojawiają się na ziemi grodzieńskiej w końcu XVI wieku, a ich liczba w *Aktach Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego* wzrasta w wiekach XVII–XVIII.

¹¹ We usi do tej pory znajduje się cerkiew, w której pełnił służbę ojciec Karskiego, a biblioteka naukowa w Grodnie nosi imię Karskiego.

¹² Tłumaczenia z dziewiętnastowiecznego rosyjskojęzycznego oryginału zostały wykonane przez autorkę artykułu.

¹³ Szczegółowo omówione przez Leszka BEDNARCZUKA (2010).

¹⁴ Przebieg procesów osadnictwa na tych terenach szczegółowo opisał Jerzy WIŚNIEWSKI (1964; 1977; 1980).

Prześledzenie funkcjonowania żywej białoruskiej gwary grodzieńskiej i wpływów polszczyzny w *Aktach* przedstawia się zatem jako bardzo interesujący problem badawczy. Ponieważ jest to zagadnienie złożone, w niniejszym artykule przedstawię tylko wstępną próbę analizy (na podstawie subiektywnej ekscerpacji leksemów), by ukazać relację języka *Akt* do języków polskiego i białoruskiego oraz wskazać dalsze możliwe kierunki badań. Płaszczyzną porównawczą w zakresie gwar białoruskich uczynię wyłącznie słowniczek Apanasa Cychuna (SkCych)¹⁵, ponieważ inne słowniki gwarowe Grodzieńszczyzny¹⁶ zawierają leksykę całego obwodu grodzieńskiego, utworzonego dopiero w 1954 roku z różnych subregionów. Jako źródło leksyki historycznej zostały wykorzystane: *Podręczny słownik historyczny leksyki substantywnej* (SHist) pod redakcją Aleksandra Bułyki¹⁷ oraz *Słownik staropolski* (SStp) i *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SPXVI)¹⁸. Ze względu na pokrewieństwo języków polskiego i białoruskiego oraz związane z tym podobieństwo strukturalne kwalifikowanie poszczególnych leksemów jako zapożyczeń polskich nie jest sprawą jednoznaczną. Z tego powodu wyekscerpowane wyrazy zostały sprawdzone w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Aleksandra Brücknera (SBr). Słownik ten, mimo pewnych niedostatków, jest jednak, według słów Zenona Klemensiewicza ze wstępu, „najlepszym słownikiem etymologicznym jednego ze słowiańskich języków”, tym bardziej że wiele uwagi poświęcono w nim właśnie archaizmom.

5. Słownictwo¹⁹

Wśród wyekscerpowanych leksemów wytypowałam dwie podstawowe grupy:

- 5.1. Leksemy, które wyraźnie cechuje fonetyka i (albo) struktura polskich etymonów, nieposiadające cech właściwych gwarom białoruskim²⁰:

блєк’итный (s. 442): *убраньє люнское блєкитное*

– SStp: *blękitny*; SPXVI: *blękitny*; SBr: *blękitny* z czesk. *blankyt*, w pol. z ę od XVI wieku; błrus.: *блєкитны*;

¹⁵ Słownik ten zawiera miejscową leksykę gwarową wyłącznie z rejonu grodzieńskiego, niepoświadczoną w żadnym innym opracowaniu. W 2014 roku ukazało się jego drugie wydanie. W artykule korzystam z pierwszego akademickiego wydania z 1993 roku (pod redakcją Pawła Sciacko).

¹⁶ Stan badań systemowych regionalnej białoruskiej leksyki Grodzieńszczyzny został omówiony m.in. w pracach: OSTROWSKI, 2013; KONCZEWSKA, 2016.

¹⁷ Słownik ten powstał na podstawie kartoteki *Słownika historycznego języka białoruskiego* i uwzględnia leksykę używaną w okresie od XIV wieku do pocz. XVIII wieku, przede wszystkim w funkcji komunikatywnej.

¹⁸ Jeżeli wyraz został zarejestrowany zarówno w SStp, jak i w SPXVI, wtedy w przypadku SPXVI sygnalizuję wyłącznie sam fakt poświadczenia.

¹⁹ Wyekscerpowane leksemy podaję w oryginalnej pisowni, w porządku alfabetycznym przyjętym dla alfabetu rosyjskiego. Akcent jest zaznaczony przed samogłoską akcentowaną. W nawiasach podaję stronę *Akt*.

²⁰ Przyjmuję założenie Klemensiewicza, że zapożyczenia polskie „zdradzają się polską postacią fonetyczną, brakiem oparcia w rodzimych rodzinach słowotwórczych, charakterem kalek” (KLEMENSIEWICZ, 1965: 159).

- вл'оскій** (s. 407): *сукня влоского сукна бурнатная изъ жеребьями серебряными*
– SStp: *włoski* ‘pochodzący z Włoch’; SPXVI: *włoski*; błrus.: *італьянскі*;
- водлугъ** (s. 22, 28, 33, 34, 35, 36, 40, 45, 52, 172): *водлугъ права; водлугъ суда; водлугъ*
сведецтва; водлугъ умовы
– SStp: *według*, z gen. rzeczownika ‘wzór postępowania’; SPXVI: *według*; SBr: *wedle*;
błrus.: *наводле*;
- вонтпливий** (s. 79): *то есть речь не малая а вонтпливая*
– SStp: *wątpliwość* ‘brak pełnej wiary’; SPXVI: *wątpliwy*; SBr: *wątpliwy*; błrus.:
сумніўны;
- ви'акожъ** (s. 18, 43) / **вишел'якожъ** (s. 53, 56, 80) / **вишел'якая** (s. 433): *а виакожъ я, абы*
Петку кривда не была; а вишел'якожъ для яснѣйшого сведецтва; вишел'якая *речь ку*
памети людской
– SStp: *wszakoż, wszeliki*; SPXVI: *wszakoż*; SBr: *wszak, wszędy*; błrus.: *усяляк жа,*
усялякая;
- д'исейший** (s. 107, 124, 137, 309, 374): *мяль дисейшого дня ставить свѣтка своего;*
дисейшого дня
– SStp: *dzisiejszy* ‘bieżący dnia lub czasu dotyczący’; SPXVI: *dzisiejszy*; SBr: *dziś*;
błrus.: *сённяшні*;
- дѣдизна** (s. 433): *яко на властной дѣдизне и отчизне своей*
– SStp: *dziejstwo, dziedziszcze, dziedźnie* ‘mienie dziedziczone’; SPXVI: *dziejzina*;
błrus.: *бацькаўшчына*; SHist: *дэдизна, дедызна, дедина* ‘дзедзайшчына’;
- жадный** (s. 107, 267, 238 402): *я не естемъ жадный отчичь пана ключниковъ; и жадное*
речи не знашли; не маючи на то жадного запису; жадного есми жита не браль
– SStp: *žadny* ‘ani jeden, ani jakikolwiek’; SPXVI: *žadny*; SBr: *żaden, niżadny*; błrus.:
аніякі;
- загам'овать** (s. 21, 53, 105, 112, 114, 146, 180, 182, 210, 237, 316, 335, 388, 417, 419): *тоть*
брайцарь есми загамоваль
– SStp: *hamować* ‘nie dopuszczać’; SPXVI: *zahamować*; SBr: *zahamować* [hasło *hamo-*
wać]; błrus.: *затрымаць*;
- звит'ежить** (s. 432): *ажебы тые ему помогли звитенжить неприятеля своего*
– SStp: *zwyciężać* ‘pokonywać, odnosić nad kimś zwycięstwo’; SBr: *zwycięzca*; błrus.:
перамагчы;
- звл'аща/звл'аще** (s. 10, 108, 268, 393, 398, 436): *а звл'аща, ижь шостый свѣтокъ пана;*
а звл'аще въ тотъ обычай
– SStp: *zwłaszcza, zwłaszcza* ‘szczególnie, przede wszystkim’; SPXVI: *zwłaszcza*; błrus.:
асабліва;
- зост'авиць** (s. 95): *зоставиль ми шубьку китаичаную зеленую, брюшками лисьими*
подбитую
– SStp: *zostawić* ‘pozostawić coś komuś’; SPXVI *zostawić*; SBr: *zostawić*; błrus.: *пакінуць*;
- зуп'олный** (s. 80): *маючи отъ его милости зуполную моць*
– SStp: *zupelny, zupełni* ‘zawierający coś w wielkiej obfитоści’; SPXVI: *zupelny*; SBr:
zupelnie, od XVI wieku; błrus.: *абсалютны, цалкавіты*;
- им'аться** (s. 30): *и за подачки зъ тое части земли ся имали*

- SStp: *imać się, imieć się* ‘posiadać, być właścicielem’; SPXVI: *imać (się)*; SBr: *imać* od *ја́ц*; бѣрус.: *мецца*;
- капл’анъ** (s. 51, 70, 197, 289): *каплана святого Миколая, капланъ Городенский*
- SStp: *kapłan* ‘presbyter chrześcijański’; SPXVI: *kapłan*; SBr: *kapłan* od łac. *capella* przez czeskie *kaplan*; бѣрус.: *святар, свяшчэннік*; SHist: *капланъ* ‘каталицкі свяшчэннік’;
- клејн’оты** (s. 409): *забрали клејноты*
- SStp: *klejnot* ‘drogocенności’; SPXVI: *klejnot/klenot*; SBr: ze środkowoniemieckiego przez czeski *klejnot*; бѣрус.: *каштоўнасці*; SHist: *клејнот* ‘каштоўнасці’;
- крєвный** (s. 402): *тая крєвная моя сама [...] продала*
- SStp: *krewny* ‘pochodzący z tego samego rodu’; SPXVI: *krewny*; SBr: *krewny*; бѣрус.: *родзіч, кроўны*; SHist: *кровный* ‘сваяк па крыві’;
- малж’енство** (s. 402): *у малженство выдалъ, у малженстве мешкаль*
- SStp: *małżeństwo* ‘związek zawarty między mężczyzną i kobietą zgodnie z prawem’; SPXVI: *małżeństwo*; SBr: *małżeństwo* z czes; бѣрус.: *шлюб*; SHist: *малженство* ‘шлюб’;
- мѣшкать** (s. 16, 42, 68, 90, 92, 100, 107, 127, 140, 149, 163, 203, 204): *у вотца моего мешкала; мѣшали за отцомъ нашим*
- SStp: *mieszkać* ‘przebywać gdzieś stale lub czasowo’; SPXVI: *mieszkać*; SBr: *mieszkać*; бѣрус.: *жыць*²¹;
- надз’овать** (s. 242): *а я въ паши надзоваль и робиль, якобы холопь*
- SStp: *nędza* ‘brak środków do życia, ubóstwo’; SPXVI: *nędzować*; SBr: *nędzować*; бѣрус.: *жабраваць*;
- наз’аюбрь** (s. 41, 49, 64, 75, 90, 104, 115, 129): *назаюбрь присягнути готовъ былъ*
- SStp: *nazajutra* ‘nazajutrz, następnego dnia’; SPXVI: *nazajutrz*; SBr: *nazajutrz*; бѣрус.: *насязаўтра*;
- нешп’орная** (s. 34, 35, 54, 124, 137, 311): *быль пилень до нешпорныхъ годинъ; о нешпорной годинъ*
- SStp: *nieszporna godzina* ‘czas niesporów’; SPXVI: *nieszporny*; SBr: *nieszporny* z czes. *neszpor*; бѣрус.: *вячэрня*; SHist: *нешпоръ* ‘вячэрня (у католикаў)’;
- очев’исте, очев’исто** (s. 10, 16, 25, 27, 28, 30, 35, 37, 40, 46, 51, 56, 82, 94, 107, 148, 153, 203, 240): *и поручиль очевисто три долги свои справяти; очевисте заручиль зарукою; и онъ ся къ тому очевисте призналь; стояли передъ нами очевисте*
- SStp: *oczywiste, oczywisto* ‘osobiscie, we własnej osobie’; SPXVI: *oczywisty*; бѣрус.: *сам, ва ўласнай асобе*;
- п’євный** (s. 91): *а кгда будетъ девка опекуна певного, то есть мужа мети*
- SStp: *pewny* ‘wzbudzający zaufanie’; SPXVI: *pewny*; SBr: *pewny*; бѣрус.: *пэўны*;
- пл’ахта** (s. 256, 413, 416, 442): *а три плахты, а пять сорочокъ женскихъ; плахта Коленская, въ которой полотна три локти*
- SStp: *plachta* ‘duża chusta płócienna, kawał płótna używany do różnych celów’; SPXVI: *plachta*; SBr: *plachta*; бѣрус.: *палотнішча*; SHist: *плахта* ‘палотнішча, намітка’;
- посп’ольный** (s. 144, 332): *тая сеножать за Соколдою есть наша зъ нимъ и зъ ыншыми сѣбрями поспольная*
- SStp: *pospólny* ‘wspólny, wszystkich dotyczący’; SPXVI: *pospólny*; бѣрус.: *супольны*;

²¹ Zachował się jednak rzeczownik *памяшканне* (mieszkanie).

- пренаг'абые** (s. 116): *пасыноньк мой мѣль отъ кого иного пренагабанье*
– SStp: *pagabanie* 'prześladowanie, dręczenie'; SPXVI: *pagabanie*; SHist: *пренагабанье* 'турбота, турбаванне';
- пр'осто** (s. 366): *отъ угла кустовья кухарского просто межи земли Михна Тюдевича*
– SStp: *prosto* 'na wprost, pionowo, dokładnie, bez świadków'; SPXVI: *prosto*; bĦrus.: *прама, напраскѣ*;
- р'ачить** (s. 50, 55, 56, 113, 116, 240, 241): *ее милость госпадарыня рачила дати князю; твоя милость рачиль узяти въ опѣку*
– SStp: *raczyć* 'zechcieć coś uczynić, kierując się łaskawością'; SPXVI: *raczyć*; bĦrus.: *мець ласку*;
- р'оля** (s. 157, 293, 359, 363, 372): *ролю готовую взораную житомъ всеяли; зъ ролею тою, которую вжо былъ поораль*
– SStp: *rola* 'ziemia uprawna'; SPXVI: *rola*; SBr: *rola*; bĦrus.: *ралля*; SHist: *роля, ролия* 'ралля, глеба, ворная зямля';
- роск'азать** (s. 16, 18, 33, 56, 57, 65, 123, 143): *ямъ розказалъ Миколаю сотнику; мы розказали есмо объма сторонамъ доводъ свой передъ нами поставити*
– SStp: *rozkażać* 'polecić, zarządzić, powtórzyć czyjeś słowa'; SPXVI: *rozkażać*; bĦrus.: *загадаць*;
- р'ыхло** (s. 353): *какъ бы онъ могъ рыхло тыхъ светковъ передо мною поставити?*
– SStp: *rychło* 'w szybkim tempie, w krótkim czasie'; SPXVI: *rychło*; SBr: *rychło*, *zachodniostowiańskie*; bĦrus.: *хутка*;
- тежь** (s. 80): *и видечи тежь тыхъ жидовъ подпалыхъ*
– SStp: *też* 'tak samo'; SPXVI; SBr: *też*; bĦrus.: *таксама*;
- турк'усь** (s. 313): *одинъ съ туркусомъ каменемъ*
– SStp: *turkus* 'kamień szlachetny niebieski lub niebieskozielony'; SPXVI: *turkus*; bĦrus.: *біруза*; SHist: *туркусъ (туркосъ)* 'біруза';
- уф'ала (ухв'ала, вфала)** (s. 170, 177, 187, 189, 232, 243, 272, 302, 330, 346, 349, 355, 362): *ямъ тежь на ухвалу права земьского обачивши; водълугъ уфалы правъ; водлугъ статуту и вфалы земской великого князьства литовского*
– SStp: *ufała* 'postanowienie, orzeczenie'; SPXVI: *uchwała*; SHist: *ухвала (вфала, уфала)* 'пастанова';
- фольг'овать** (s. 107, 303): *а нефолькзуючи никому свѣтчили; абы они жадной стороне не фолькзуючи справедливе до конца намъ тыи грани вказали*
– SStp: *folgować* 'ulegać, ustępować'; SPXVI: *folgować*; SHist: *фолькгованье (фолгованье, фолькование)* 'палягчэнне, паслабленне';
- фольдр'овать** (s. 229, 240): *не будутъ на него передъ нами передъ правомъ отъ тотъ разбой фольдровати; на кого бы они на имя о гвалтъ свой фольдровали?*
– SStp: *fołdrować* 'wystąpić z oskarżeniem'; SPXVI: *fołdrować*; SBr: *fołdrować z niem. fordern*; SHist: *фольдровник* 'абвінаваўца';
- цехов'аний** (s. 180, 181): *если тая бочка цехована была; вжо тая соль цехована*
– SStp: *cecha* 'znak służący jako dowód określonego uprawnienia, przynależności'; SPXVI: *cechowanie*; SBr: *cechować z niem. Zeichen*; bĦrus.: *пазначаны*; SHist: *цехъ* 'печатка, знак';

ш'аты (s. 16, 337, 409): *а шаты ей жь небожчика брата нашего еще за живота своего даль; шаты, зброи ваенныя*
 – SStp: *szata* ‘odzienie, odziez’; SBr: *szata* – „od nas na cała Rus’”; SHist: *шата* ‘плащ, вопратка’.

5.2. Leksemy poświęcone w *Aktach* oraz we współczesnych grodzieńskich gwarach białoruskich:

к'ульша (s. 412): *у кульшу правую зь луку прострелено*
 – SBr: *kulsze* ‘biodra’ od XVIII wieku, z lit. *kułšis*; białoruskie gwary grodzieńskie: *к'ульша* (SkCych): ‘бядровая частка нагі’: *У нашай Цацэлі вельмі тоўстыя кульшы*; SHist: *кульша* (*кулиша*); błrus. lit.: *сцягно*;

л'еха (s. 13): *маюць давати [...] на лень 4 лехи*
 – SStp: *lecha* ‘zagon, grzęda’; SPXVI: *lecha*; SBr; białoruskie gwary grodzieńskie: *л'еха* (SkCych): ‘кавалак ворнай зямлі’: *Цэлу леху зямлі заханіу*; SHist: *леха*;

л'онскі́й (s. 288, 402): *жита лонского и сеголетнего*
 – SStp: *łoński* ‘zeszłoroczny’; SPXVI: *łoński*; SBr: *łoński*, słowiańskie, nie ma w litewskim; białoruskie gwary grodzieńskie: *л'онскі* (SkCych): *Яны ашчэ лонскі хлеб ядуць, жыто маюць старое*; błrus. lit.: *леташні*;

миа (s. 142, 238, 309): *въ субботу, по миши; на завтрее до мией*
 – SStp: *msza* ‘rodzaj nabożeństwa chrześcijańskiego, *missa Christianorum*’; SPXVI: *msza*; SBr: *msza*, z czeskiego; białoruskie gwary grodzieńskie: *миа* (SkCych): *Миу закупілі ў касцелі па нібошчыку тату*; SHist: *миа*; błrus. lit.: *служба*, rzadziej *імиа*, w kościele katolickim;

мысл'івец (s. 238): *съ тыми людьми и зь мыслівцомъ тымъ*
 – SPXVI: *mysliwiec*; SBr: *myślistwo*, różny nabytek, wspólny z Czechami, wyraz nieznanym innym Słowianom; białoruskie gwary grodzieńskie: *мысл'івец* (SkCych): *Бывае мыслівец праходзіць цэлы дзень і з пустым дахаты ідзе*; SHist: *мысливецъ* (*мисливецъ*); błrus. lit.: *паляўнічы*;

пуж'илно (s. 193, 239, 240): *ямь его пужилномъ вдарилъ; вдарилъ былъ его по голове пужилномъ*
 – białoruskie gwary grodzieńskie: *пуж'альнішча* (SkCych): *Найлепшае пужальнішчо гэта з ялаўцу*; SHist: *пужилно*; błrus. lit.: *пугаўё*;

туб'ылец (s. 342): *жадныхъ светковъ на то не маю, бо есми чужоземець, нетубылецъ*
 – SPXVI: *tubylec*; białoruskie gwary grodzieńskie: *т'убалец* (SkCych): *Ён лічыць себе тубальцам, бо даўно тут жыве*; SHist: *тубылецъ*; błrus. lit.: *мясцовы, тутэйшы*;

фат'ыга (s. 192): *вінен былъ тотъ Добко за фатыкги*
 – SPXVI: *fatyga*; SBr: z włos. *fatica*, łac. *fatigare*; białoruskie gwary grodzieńskie: *фат'ыга* (SkCych): *Як кажучь, за дзянькуя ніц ні купя, за фат'ыгу трэбо заплаціць, кап крыуды ні было*; SHist: *фатыкга*; błrus. lit.: *клопаты, турботы*.

6. Podsumowanie

Akta Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego są niezwykle cennym źródłem dostarczającym materiału do wielokierunkowych badań językoznawczych, w tym dialektologicznych, historycznojęzykowych bądź onomastycznych. Bardzo szeroko są w nich reprezentowane: toponimy²², mikrotoponimy i ojkonimy regionu, hydronimy, antroponimy oraz nazwy zawodów. Na szczególną uwagę zasługują zawarte w *Aktach* heortonimy, między innymi: *Баг'ач/Бог'атое, Вс'у Свит'ыи, Грамн'іцы, День Младенц'овый, Зап'усты, Зв'ьстов'анье, К'учки, Три Кр'оли, св. Малгор'ета/Маргор'ета, Навроц'енье св. Павла, Оферов'анье*. Badania nad tą grupą tematyczną wydają się ciekawe nie tylko z punktu widzenia onomastyki, ale także z uwagi na możliwość wyciągnięcia nowych wniosków w zakresie współistnienia na Grodzieńszczyźnie różnych narodowości, kultur i religii. Interesujące byłoby też zestawienie nazwisk odnotowanych w rozprawach sądowych *Akt* z nazwiskami *Списка вооруженным дворянам и татарам Гродненскаго пов'ята явившимся на смотр* z 1765 roku, opublikowanego w 1874 roku w 7. tomie *Akt* wydanych przez Wileńską Komisję Archeograficzną. Pozwoliłoby ono na uzupełnienie historii grodzieńskich rodów szlacheckich i pomogłoby prześledzić ewentualne zmiany w pisowni ich nazwisk rodowych. Na uwagę i dalsze badania zasługuje także fakt poświadczenia leksemów z XVI-wiecznych *Akt* we współczesnych białoruskich gwarach grodzieńskich wobec ich braku w białoruskim języku literackim, co z jednej strony potwierdza tezę o żywych gwarach białoruskich jako podstawie języka urzędowego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a z drugiej – wskazuje na archaiczność gwar grodzieńskich (por. KONCZEWSKA, 2018). Pogłębienie zasygnalizowanych w tym artykule badań, których celem jest porównanie języka *Akt* zarówno do języka polskiego, jak i białoruskiego, pozwoli prześledzić stopień wpływu języka polskiego na grodzieńską odmianę starobiałoruskiego języka urzędowego oraz skalę nasilenia tego wpływu w ciągu kilku następnych stuleci. Zwracają uwagę odnotowane w artykule poświadczenia dość aktywnych wpływów polszczyzny już w pierwszych księgach Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego, w 1. połowie XVI wieku. Warto zauważyć, że SHist poświadcza część polonizmów jako leksykę starobiałoruską wyłącznie na podstawie *Akt*, co wydaje się wątpliwe, ponieważ postać wyekscerpowanych w niniejszym artykule leksemów wskazuje wyraźną proveniencję polską. Zatem pogłębione, wieloaspektowe studium nad językiem *Akt Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego* pozwoli na uzupełnienie pewnej luki w dotychczasowych badaniach językoznawczych – zarówno polskich, jak i białoruskich.

Źródło

Akta – Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссією (Akta wydane przez Wileńską Komisję Archeograficzną). T. 17: *Акты Гродненскаго земскаго суда (Akta Grodzieńskiego Sądu Ziemskiego)*. Wilno 1890.

²² W tym proces zmian nazwy miasta Grodno: *Г'ородно – Городень (Гор'оденскій) – Гродна – Гродно*.

Słowniki

- EnS – АНДРЕЕВСКИЙ И.Е., red., 1890: *Энциклопедический словарь*. T. 2. Sankt Petersburg.
- SBr – BRÜCKNER A., 1957: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa.
- SHist – ВУЛЫКА А.М. (БУЛЫКА А.М.), red., 2013: *Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі*. T. 1–2. Mińsk.
- SkCuch – СУХУН А.Р. (ЦЫХУН А.П.), 1993: *Скарбы народнай мовы*. СЦІАСКО Р. (СЦЯЦКО П.), red. Grodno.
- SPXVI – МАҢЕНОВА М.Р. i inni, red., 1966–2018: *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 1–37. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- SStp – URBAŃCZYK S., red., 1953–2002: *Słownik staropolski*. T. 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków.

Literatura

- BEDNARCZUK L., 2010: *Językowy obraz Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kraków.
- JAKUBOWSKI J., 1935: *Powiat grodzieński w w. XVI (mapa z tekstem)*. W: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*. Z. 3. Kraków, s. 99–114.
- KARSKI E.F. (КАРСКИЙ Е.Ф.), 1921: *Белорусы*. T. 3: *Очерки словесности белорусского племени*. Piotrogrod.
- KLEMENSIEWICZ Z., 1965: *Historia języka polskiego*. Warszawa.
- KONCZEWSKA K., 2016: *Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu*. W: RAK M., SIKORA K., red.: *Słowiańska frazeologia gwarowa*. Kraków, s. 109–123.
- KONCZEWSKA K., 2018: *Archaizmy leksykalne współczesnej polszczyzny grodzieńskiej (socjolektu szlacheckiego)*. W: PASTUCH M., SIUCIAK M., red.: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*. Katowice, s. 355–367.
- KURZOWA Z., 2006: *Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Kraków.
- LIZISOWA M.T., 1980: *Ze studiów nad słownictwem Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*. „Acta Baltico-Slavica” XIII, s. 37–65.
- LIZISOWA M.T., 1984: *Studia nad słownictwem regionalnym III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Kielce.
- LIZISOWA M.T., 1999: *Język Statutów litewskich w aspekcie kulturowym*. „Acta Baltico-Slavica” XXIV, s. 229–238.
- Not.roczn., 1914: *Пятидесятилетие Виленской Комиссии для разбора и издания древних актов: 1864 – 17 IV 1914. Юбилейная записка*. Wilno.
- OSTROWSKI B., 2013: *Białoruskie gwary Grodzieńszczyzny. Wybrane zagadnienia*. Kraków.
- SNIGIROVA N. (СНІГІРОВА Н.), 2014: *Асабліваці сацыялінгвістычнай сітуацыі ў камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы (гістарычны аспект)*. „Socjolingwistyka” XXVIII, s. 109–120.
- WIŚNIEWSKI J., 1964: *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII wieku*. „Acta Baltico-Slavica” I, s. 115–135.
- WIŚNIEWSKI J., 1977: *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny, geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*. „Acta Baltico-Slavica” XI, s. 7–80.
- WIŚNIEWSKI J., 1980: *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*. W: GLINKA S., OBRĘBSKA-JABŁOŃSKA A., SIATKOWSKI J., red.: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. T. 1. Wrocław, s. 14–27.

Katarzyna Konczewska

ŻURAWSKI A.I. (ЖУРАВСКИЙ А.И.), 1978: *Деловая письменность в системе старобелорусского литературного языка*. W: БЕЛОЗЕРЦЕВ Г.И., ИВАНОВ В.В., ТРУБАЧЕВ О.Н., red.: *Востоочнославянское и общее языкознание*. Moskwa, s. 185–191.

Katarzyna Konczewska

About the Language of *Acts Grodno Zemstvo Court*

Summary

This article, for the first time in scientific literature, presents comments about the language of documents of the Grodno Zemstvo Court, the oldest in the territory of the Grand Duchy of Lithuania. These documents were written in the 16th century in Cyrillic and published in XVII vol. of the Act of the Vilna Archaeographic Commission. The article presents promising directions for the study of these documents, and special attention is paid to the impact on their vocabulary of the Polish language and the functioning of the Belarusian dialects of the Grodno region.